

Metamorfózy štatútu intelektuála

prof. PhDr. Ján BAKOŠ, DrSc.

Prednáška odznela v cykle profesorských prednášok v Aule UK 21.2.2001
na pozvanie rektora UK

„Dávam na vedomie, že v budúcom roku budem konať povinné prednášky s rovnakou svedomitosťou, aká mi dosiaľ bola vždy vlastná. Pochybujem však, že pristúpim k prednáškam mimoriadnym, lebo študenti nepatria medzi svedomitých platcov. Chcú vedieť, ale nie platiť, celkom v zhode s výrokom: Všetci chcú vedieť, nikto však nechce vedomosť oceniť.“

Odofredus, bolognský právnik, 14. storočie

V tejto prednáške nebudem strácať čas márnou snahou presne definovať, čo mienim pojmom „intelektuál“. Radšej riskujem rad kritických výčitiek z nepresnosti, aby som sa mohol sústrediť na sledovanie historických premien sociálneho štatútu, spoločenskej pozície a role, ktorú hral muž (žena) pracujúci „con la mente“ (umom) na rozdiel od človeka živiaceho sa „con la mani“ (rukami). Jednému upresneniu však predsa len neodolám: Obmedzím sa na toho muža(ženu), ktorý(á) sa bude spoliehať na svoje ratio, bude usilovať o poznanie, a toto poznanie bude chápať ako cieľovú hodnotu. Bokom teda ponechám tých, ktorí svoj um venovali prehlbovaniu viery, i tých, pre ktorých bola intelektuálna aktivita účelovým prostriedkom na dosahovanie iných než epistemologických cieľov.

Šaman

Hneď na začiatku – a to jasne prezrádza komplikovanosť problematiky – mi história znemožňuje dodržať úvodné predsavzatie: Za „intelektuála“ praveku možno totiž pokladať šamana, mága, čarodajníka. Prehistorický „intelektuál“ bol zaklínačom tajuplných síl i tvorcom mýtov. Pomocou kúziel, mágie, rituálov a mýtov sa snažil ovplyvniť prírodu, zmenšiť ohrozenie neznámymi silami, vysvetliť, porozumieť a nakloniť si tajuplné mocnosti. Keďže sa fyzická a duchovná aktivita nerozlišovali, spájali v sebe kňaza, remeselníka, výtvarného umelca, básnika, liečiteľa i mudrca, ale bol predovšetkým praktickým sprostredkovateľom medzi nadľudskými silami a človekom. Vzhľadom na tento komplexný cieľ si ani nemohol dovoliť rozlišovať medzi vierou a rozumom.

Mudrc

Keď v nepredstaviteľne dlhom historickom vývoji nakoniec k rozpojeniu „logu“ od mýtu definitívne došlo, jednalo sa o tak radikálny zlom v ľudských dejinách, že si vyslúžilo označenie „Grécka revolúcia“. Nielenže sa viera a rozum rozdvajili a odlíšili sa mudrc od veštca, kňaza, proroka, ale mudrc-filozof sa i vzoprel jeho nadvláde. Začal sa spoliehať len na vlastný rozum. Striktné axiologické delimitovanie slobodnej činnosti od manuálnej práce, na ktorej sa zakladala otrokárska demokracia, umožnili antickému mudrcovi cítiť sa natoľko nezávislým, že pohrdal nielen fyzickou prácou ako neslobodnou, ale dovoľil si pochybovať i o mýtoch. Na vlastnú päsť, vlastnými intelektuálnymi silami sa jal pocho-piť a racionálne vysvetliť princípy sveta. Stal sa bezvercom, spochybňovateľom nepochybných „právd“, hľadačom pravdy. Bol protipólom kňaza, kritikom neracionálnych sociálnych rituálov. Antický mudrc však nechcel len poznať, chcel poznať kvôli životu, chcel aj učiť žiť. Bol nielen mudrcom, ale i umelcom života, vedcom a lekárom duše i tela. Ba aj sociálnym kritikom ochotným za pravdu položiť vlastný život.

Rétor

Keď sa podceňovanie manuálnej, rukodielnej, účelovej práce premietlo do prísneho rozlišovania medzi „artes liberales“ a „artes mechanicae“, a vyústilo tak do nepriedušného oddelenia intelektuálnej (=tvorivej) činnosti od remeselnej (=reproduktívnej) práce, pripojil neskoroantický intelektuál k múdrosti výrečnosť. Spojil rolu mudrca s rafinovanými schopnosťami rétora. Z meditujúceho filozofa sa stal verejný tribún, rečník, politik ovládajúci masy silou a rafinovanosťou svojich slov.

Mnich-literát

Stredovek priniesol návrat intelektuála ku kňazovi. Stal sa klerikom, špecialistom na vieru v Boha. Jeho poslaním bolo sprostredkovať medzi zemou a nebom, šíriť božie pravdy, upevňovať pravú vieru. V dobe kultúry hradov a kláštorov bol stredoveký intelektuál mníchom, príslušníkom niektorého z rádov. Antické pohrdanie fyzickou prácou bolo síce zmiernené jej ponímaním ako trestu za prvotný hriech, ktorému sa nemôže vyhnúť nikto, stredoveká primarizácia spirituality a zacielenie k posmrtnému životu však spôsobili, že axiologický dualizmus duchovného a telesného bol i naďalej podržaný. Intelektuál-mních ako špecialista na duchovný život bol preto zásadne odlišovaný nielen od šľachtic-bojovníka, ale i od neslobodného roľníka. Bol vyučovaný v kláštoroch, žil v kláštoroch životom rehoľníka, a jeho poslaním nebolo hľadať nové a nepoznané pravdy, ale udržiavať a upevňovať osvedčené pravdy viery. Bol špecialistom na zhromažďovanie poznatkov tradovaných v starých (v neposlednom rade antických) knihách. Bol literátom, špecialistom na gramotnosť, znalcom písma, pisárom i opisovačom kníh, uchovávateľom tradície. Mal však neraz nielen religióznu, ale i politickú funkciu: Mních-literát, špecialista na písmo bol nielen opisovačom kníh, ale (ako pisár) aj štátnym úradníkom. Zúčastňoval sa na štátoprávných aktoch práve ako nenahraditeľný špecialista na literu. Hoci sa vo figúre stredovekého mnícha-literáta začína rysovať už aj prvý obrys bádateľa – prekladateľa z arabčiny a hebrejčiny, akéhosi predchodcu lingvistu – zostáva predovšetkým udržiavateľom (antickej) vzdelanosti, reprodukovateľom a upevňovateľom starých právd. Učenosť a znalosti sú tu teda súčasťou viery a ich kumulovanie a tradovanie sa chápalo ako upevňovanie zbožnosti. Preto šírenie týchto božích právd bolo svätou povinnosťou, pokladalo sa za službu Bohu, a ako také nemalo nárok byť honorované. Existenčná zábezpeka mnícha v kláštore takúto grátis činnosť kompenzovala. Mních-literát bol vlastne prvým intelektuálom-zamestnancom, „zamestnancom“ (i poddaným) ideologickej inštitúcie - kláštora.

Univerzitný magister

Podoba intelektuála a jeho sociálna situácia sa však radikálne mení vo chvíli, keď kláštorná kultúra bola v dobe gotiky vystriedaná kultúrou mestskou. K trom základným postavám stredovekej spoločnosti – rytierovi, klerikovi a roľníkovi – pribúda nový element: mešťan. Či už ako remeselník alebo obchodník je to on a jeho potreby, ktoré si vynútiť aj nový typ duchovného pracovníka – mestského „intelektuála“. Povedané slovami Jacquesa Le Goffa „Zrod intelektuála ako nového sociologického typu je založený na mestskom spôsobe delby práce...Spojenie s mestom je pre model stredovekého intelektuála skutočne určujúci“. Mestský Intelektuál zostáva síce, napriek narastajúcemu prenikaniu laického elementu, naďalej klerikom. Dostáva však novú úlohu: Stáva sa predovšetkým učiteľom na mestských školách. Tento - scholar – doctor – profesor - sa mení na profesionála. Intelektuálna výchova sa stáva povoláním, je remeslom špecializovaným na slobodné umenia („trivium“: gramatiku, rétoriku, dialektiku, a „quadrivium“: aritmetiku, geometriu, hudbu a astronómiu). „Magister artium“ je učiteľom slobodných umení, t.j. schopností cenených v mestskom živote, zručností („skills“) potrebných v mestskej spoločnosti ovládanej remeslom a obchodom. Intelektuálna činnosť a výchova je teda remeslom, ktoré vytvára prakticky potrebné a užitočné produkty, myšlienkové nástroje (schopnosť písať – čítať – počítať – kalkulovať - handlovať), ktoré sú v mestskom živote nielen nevyhnutné, ale sú aj prostriedkami ďalšej produkcie. Tak sa magister sám stáva producentom a intelektuálna výchova sa mení na prácu. Prestáva byť autonómnou duchovnou hodnotou, jej produkty sú využiteľné v praktickom mestskom živote, sú teda i výrobnými nástrojmi. Magister si teda za svoju prácu zaslúži, rovnako ako všetci ostatní producenti, aj plácu. V tej chvíli sa aj stáva predajcom svojich produktov: Predáva vedomosti, stáva sa „venditor verborum“, „predavačom slov“, obchodníkom so znalosťami. A opäť vyjadrené slovami Le Goffa: „Noví intelektuáli sú mešťania robiaci svoje remeslo. Stávajú sa svojho druhu obchodníkmi, „predavačmi slov“, a ako takí sú nútení prekonávať tradičnú predstavu, že vedomosti, dar Boží, nie sú na predaj“. Mestský intelektuál je síce naďalej klerikom, teológom, ale prestáva byť púhym udržiavateľom, strážcom viery a večných právd. V jeho činnosti scholastika, dialektika, logika sa otvára priestor pre pochybnosť a v jeho radoch sa objavujú spochybňovatelia jedinej, výlučnej pravdy, hľadači vzťahu pravdy a viery, ba i buriči (vagantní scholári – jokulátori – šašovia), vysmievači a kritici cirkevnej i svetskej moci.

Univerzitné korporácie

Mestskí intelektuáli, títo remeselníci špecializovaní na slobodné umenia, boli v mestskej konkurencii, tak ako všetky ostatné profesie, nútení zabezpečiť si ochranu profesijných záujmov. Zakladali

preto profesijné korporácie – univerzity - akési obdoby stredovekých cechov. Stredoveké univerzity teda nevznikajú z ideálnych dôvodov, nie sú výsledkom hľadania ideálneho vzdelávania. Naopak, ich vznik je motivovaný celkom prakticky: Sú korporáciami na monopolizáciu a ochranu záujmov profesorov slobodných umení. Sú zároveň motivované snahou o autonómiu vzdelania, o nezávislosť na cirkevnej i svetskej moci. Pretože práve v súvislosti s praktickou využiteľnosťou intelektuálnych znalostí sa vedenie a vzdelanie začínajú objavovať ako reálna moc. Univerzity sa začínajú profilovať i sebauvedomovať ako mocenské centrá. Ako ohniská nezávislého myslenia, na ktorých pôde sa v jasných kontúrach objavuje moc intelektu. Tu sa rodí intelektuálna moc na rozdiel od moci viery. Hoci univerzitní učitelia zostávajú klerikmi, hoci je univerzitná výuka funkciou cirkvy (o čom jasne svedčí i hierarchia fakúlt univerzity, kde od fundamentálnej fakulty slobodných umení cez právo a medicínu vedie hodnotová pyramída k vrcholu, za ktorý je pokladaná teológia), laicizácia vzdelania na univerzitetnej pôde rýchle postupuje. Univerzitná výchova nie je už ani čistou výukou viery, ani len výchovou pragmatických štátnych úradníkov. Že sa intelektuálne vzdelanie akceptovalo ako mocná zbraň i nástroj spoločenskej prestíže, a univerzity sa uznali za dôležité ľahne potrebných špecialistov (radcov či úradníkov) doložil ich víťazný zápas o získanie nezávislosti. Mohli totiž vydierať nenahraditeľnosťou vzdelania v mestskom systéme. Ale zisk nezávislosti na jednej strane znamenal závislosť na strane druhej. Univerzity získali totiž svoju samostatnosť len pomocou Svätej stolice, v dôsledku čoho sa následne stali pákou pápežskej politiky. Rastúca duchovná nezávislosť totiž neodstránila závislosť právnu ani materiálnu. Tá sa premietala i do právneho štatútu: Univerzity zostali cirkevnými korporáciami. Univerzitní profesori ako klerici naďalej podliehali cirkevnej jurisdikcii. Univerzitný magister tým, že prestal byť rehoľníkom získal síce značný priestor pre duchovnú nezávislosť. Stratil ale materiálnu zábezpeku. Na jednej strane si síce vydobyl morálne právo na odmenu za svoju činnosť, nakoľko bola spoločensky akceptovaná ako prakticky užitočná práca. Na druhej strane ale bol existenčne nútený vyberať za svoju činnosť plat, musel chápať svoju prácu ako zárobkovú činnosť, musel sa intelektuálnou prácou živiť, musel trvať na jej honorovaní. V dôsledku toho bolo existenčné zabezpečenie mestského intelektuála podobne dvojdomé ako bol rozporuplný jeho štatút závislosti-nezávislosti na cirkevnej moci i jeho duchovná rozpoltenosť medzi teológiu a vedu. Jestvovali totiž dva zdroje obživy univerzitného učiteľa: 1. Honoráre od študentov (t.j. priama pláca za predávanú prácu. Učiteľ tu vystupuje ako slobodný výrobca i predajca závislý na odbyte.) 2. Renta („beneficium“), t.j. subvencia od nadobrodnej inštitúcie alebo privilegovanej osoby (zväčša od pápežskej stolice). Bol to prejav uznania dôležitosti intelektuálnej činnosti nezávisle na odbyte, ale i páka ovládania a závislosti. V tomto prípade bol univerzitný učiteľ v pozícii zamestnanca či úradníka (cirkve).

Spor o neplatené štúdium

Prejavom spomenutého neskorostredovekého dualizmu sa stal i spor o neplatené štúdium na univerzitách. Mestskí univerzitní učitelia mali totiž nebezpečného konkurenta: mestské žobravé rehole. Podarilo sa im preniknúť do univerzitného resp. mestského vzdelávacieho systému. Došlo k sporu medzi univerzitami a mendikantskými rehoľami. V novej podobe sa tak vrátil spor mestského, korporatívneho chápania výchovy na jednej a kláštorného, mníšskeho spôsobu na strane druhej, spor poznávania a viery. Žobravé rády nielenže vytesňovali racionálne, intelektuálne chápanie vzdelanosti kazaťstvom, ale spochybňovali aj ponímanie výchovy ako zárobkovej činnosti. Proti konceptu pláce za odvedenú výchovnú prácu postavili starý ideál výchovy grátis. Pritom však spoliehali na uznanie žobrania a prijímania almužny ako legitímnych spôsobov obživy, aby mohli moralizovať plácu za prácu ako nelegitímnu v oblasti duchovnej. Svätá stolica sa tentoraz nepostavila na stranu univerzít. Vyhlásila zásadu bezplatnosti vzdelávania, podporujúc názor, že „vedenie je dar od Boha a ako také nemôže byť predávané, lebo by to znamenalo hriech svätokupectva“. Na prvý pohľad išlo o čistú obhajobu práva nemajetných na prístup k vzdelaniu. V pozadí však bol záujem cirkvy účinnejšie univerzity ovládať. Výchova grátis totiž v konečnom dôsledku mala za následok závislosť univerzitných učiteľov na cirkevných beneficiách, t.j. na cirkevnom plate. V neskorom stredoveku, ako sme uviedli, bola intelektuálna práca a výchova akceptovaná ako namáhavá práca, ktorá si zaslúži aby bola ohodnotená a zaplatená. Univerzitní profesori práva v Padove to v roku 1382 vyjadrili nasledovne: “Soudíme, že není rozumné, aby ten, kdo pracuje, neměl z toho žádný prospěch. Stanovíme tudíž, aby doktor, který jménem koleje přijme studenta a v učené rozpravě mu přednese námitky, obdržel od něho jako uznání za svoji práci tři libry látky a čtyři fioly vína, anebo jeden dukát” (Le Goff, s.89). Aby však nebola stredoveká spirituálna axiológia (primát duchovna) narušená, pokladala sa intelektuálna práca za privilegovanú, vyššiu. Znamenalo to tiež, že nebola len vecou utility, že si zachovala istú mieru autonómnej hodnoty, že bola i záležitosťou prestíže. (Pravda, ani tu neunikla utility: Stala sa ňou jej funkcia sociálne diferencovať). Čo však bolo až do konca stredoveku pokladané za neprijateľné, bolo využívanie intelektuálnej práce ako prostriedok obohacovania sa, či inštrument zisku. Až v dobe krízy stre-

dovekého ekonomického i univerzitného systému počas „jesene stredoveku“ padla aj táto bariéra. Ani univerzity neobišla komercializácia. Na finančné ťažkosti reagujú profesori neskorostredovekých univerzít dvojako: Zvyšovaním školských poplatkov a úsilím stať sa vlastníkmi, splynúť so zámožnými vrstvami. Nechceným dôsledkom toho bola postupná samovražda univerzít. Na jednej strane nastal odliv študentstva (najmä z nižších vrstiev), stratila sa tvorivá atmosféra na univerzitách. Na strane druhej univerzitní magistri sa začali meniť na lichvárov či obchodníkov s knihami.

Humanista - dvoran

V konečnom dôsledku to však viedlo k postupnému zmiznutiu stredovekého intelektuála zo scény. Je nútený hľadať uplatnenie mimo miest a univerzít, na dvoroch vladárov a zámožných mecenášov. A to je proces, v ktorom sa mení sama identita, štatút i postavenie intelektuála: Je nahradený novou postavou – figúrou renesančného humanistu. Táto metamorfóza ide však ruka v ruku s novým chápaním vzdelania. Na jednej strane sa začína pokladať za majetok, za súkromné vlastníctvo. Na strane druhej sa vzdelanosť poníma ako moc, resp. jej účinný nástroj. Sú to koniec-koncov len logické dôsledky neskorostredovekého utilitárneho konceptu vzdelania ako získavania prakticky užitočných schopností či zručností. Zároveň je to ale i prvý plod empirizmu, ktorý koncom stredoveku prenikal aj do univerzitnej scholastiky. Už v lone neskorostredovekých univerzít (príklad: tzv. Oxfordská škola) sa objavujú prvé lastovičky nového chápania poznania, ktoré sa stane príznačné pre novovek: Vedy ako experimentovania, poznania ako skúmania založeného na empirii. Známy je v tejto súvislosti výrok Rogera Bacona: „Rozumová úvaha nedostačuje, skúsenosť je nenahraditeľná“. V dôsledku tohto nového, manipulatívneho konceptu poznania ako získavania moci nad prírodou i človekom, ktorý sa stane príznačný a rozhodujúci pre novovek, narastá aj sebavedomie intelektuála. Začína sa cítiť rovnocenný, ba neraz i nadradený svetským vládcom. „Intelektuál je viac než vládca, viac než kráľ“ nechal sa počuť už v 13.storočí predchodca pyšných novovekých empirikov – opäť ten istý Roger Bacon.

Poznanie ako moc

Renesančný intelektuál teda vznáša nárok na riadenie sveta. Keďže mu to ale jeho materiálna závislosť neumožňovala dosiahnuť priamo, ašpiroval na pozdvihnutie do vyššieho spoločenského rangu. Vzdelanec usiloval byť povýšený za šľachtica. Tým prispel k stotožňovaniu rytierstva a učnosti. Učenosť prestala byť chápaná ako práca, stala sa symbolom urodzenosti, ozdobou, prostriedkom sociálnej diferenciacie, a koniec-koncov aj inštrumentom petrifikovania sociálneho statu quo. Renesančný návrat k antike znamená preto aj oživenie podceňovania manuálnej práce. Poznanie ako pozemská moc i vzdelanosť ako symbol sociálneho štatútu boli pochopiteľne neodolateľnými lákadlami pre mocných tohto sveta. Monarchovia a vládcovia sa radi obklopujú vzdelancami, a humanisti sa stávajú súčasťou ich suity. Menia sa na dvoranov, odchádzajú z miest na vidiecke sídla, vymieňajú univerzity za šľachtické dvory. Pozícia dvorného sluhu a rola vládcovho poradcu, ako i závislosť na mocných mecenášoch prehľubuje túžbu humanistu rozhojniť svoj majetok a akumulovať vplyvné funkcie. Učenosť sa stáva autonómnu hodnotou, nemá vyúsťovať do výchovy. Je chápaná ako záležitosť elity, čo je rubom lokajskej pozície na dvore. Je preto logické, že intelektuálna stránka vzdelanosti ustupuje rétorickej, humanista je skôr literátom než intelektuálom. Výchova študentov je nahradená prehlbovaním osobnej učnosti, univerzitný učiteľ je vystriedaný súkromným bádateľom. Spojenie vedy a výuky, presnejšie učnosti a vzdelávania sa vytráca zo scény. Trend k izolácii a aristokratizácii bádania, umožnený mecenášskou podporou, ktorý sa prejavil výmenou univerzitných lavíc za súkromnú pracovňu učenca (Le Goff, 139) či zakladaním akadémií, však priniesol aj dôležité pozitívum: Sústreďenie sa na výskum. A práve vo chvíli, keď sa už nespolieha výlučne na logiku a racionálnu špekuláciu, ale je pochopený ako výskum založený na empirii a overovaný experimentovaním sa učenosť mení na vedu a vedie k epochálnym objavom geniálnych bádateľov (Koperníka, Galilea, či Fr.Bacona). Že sa empirická prírodoveda a experimentálna technika liahli z lona spojenia umenia a vedy, t.j. manuálnej zručnosti, zmyslového pozorovania, intelektuálnej obrazotvornosti a racionálneho kriticismu dokladá prípad Leonarda da Vinci: Nerehabilitoval iba výtvarné umenie ako intelektuálnu činnosť, ale ukázal, že sama manuálna práca je tvorivou intelektuálnou činnosťou ak je daná do služieb hľadania. Antická otrokárska axiológia primarizujúca duchovnú slobodu a podceňujúca manuálnu prácu tu teda bola prekonaná ideou rovnocennej tvorivosti všetkých ľudských schopností ak slúžia empirickému poznaniu a vynaliezaniu.

„Uomo universale“

Obraz renesančného intelektuála je pritom rozhodujúcim spôsobom sformovaný obnovou antickeho ideálu „uomo universale“. Univerzálneho génia spájajúceho v sebe umelca a vedca, prírodovedca a filozofa, bezhranične zvedavého bádateľa vo všetkých sférach života (včítane kozmu, ľudského tela, dejín, morálky i politiky). Neuznáva žiadne autority a nesporné pravdy, neúnavne usiluje o bezpredsudčné poznanie opreté o skúsenosť. A navyše je mysliteľom otvoreným pozemskému životu, uprednostňuje „vita activa“ pred „vita contemplativa“, pre ktorého poznanie je predovšetkým prostriedkom jednania a nástrojom zmeny sveta. Rannorenesančný optimistický humanista-literát či architekt syntetizujúci vedu a umenie je v dobe manierizmu vystriedaný postavou mysliteľa-melancholika. Ten v sebe spojil filozofa, moralizátora, lekára, mága a astrológa. Jednou jeho polohou bol melancholický a ironický filozof, ktorý sa trápi nerozumnosťou, pošetilosťou, bláznovstvom ľudstva. Druhou bol rodiaci sa triezvy prírodovedec, bádateľ, ktorého cieľom bolo človeku pomôcť v jeho trápeniach. Melanchóliu vyvažoval bezhraničnou zvedavosťou, snahou prísť veciam na kľb. Ale i tentoraz bola motorom jeho snáh ambícia pôsobiť na veci, ovládať ich, podriaďiť si prírodu, riadiť svet. Kryštalizuje tu triezvy bádateľ, sústreďujúci sa na výskum prírody a človeka v celom rozsahu: od ľudského tela až po dejiny ľudstva. V tejto fáze ešte nerozlišoval vedecké a nevedecké metódy. Vyhýbal sa jedinému neduhu: scho-lastickej špekulácii. Inak používal všetky dostupné prostriedky, aby odhalil tajomstvá prírody a podriaďil si ju. Preto netabuizoval ani mágiu. Následkom toho sa postava neskororenesančného filozofa a mága, lekára a alchymistu, astronóma a astrológa prelína. V oboch polohách sa však spoliehal predovšetkým na pozorovanie, meranie, výpočet ako protiklady kontemplácie a špekulácie. Paradoxne práve tu – v manieristickom spojení empirie a imaginácie, autopsie a fantázie – má svoj pôvod moderná experimentálna veda. Jej liahňou už neboli univerzity – ale pracovne, kabinety, „laboratóriá“ osamelých výskumníkov. Verejné komentovanie knižnej múdrosti nahradil izolovaný „laboratórny“ výskum. Učenec sa mení na vedca. Nebola to však iba introvertnosť novovekého bádateľa, ktorá ho izolovala. Boli to aj univerzity samotné, ovládané scholastickou, knižnou učenosťou a cirkvou, ktoré tento nový typ učenca zo svojho stredy vyvrhli. Rozhodujúce však je, že to neznamenalo likvidáciu novovekého učenca-bádateľa. Ujímajú sa ho totiž vládcovia a kniežatá a poskytujú mu podporu i prístrešie.

Od Akadémie k Republica Litteraria

Učenci nezostávajú nadhlo izolovaní. S podporou veľmožov zakladajú nové elitné inštitúcie – akadémie. (Jednou z prvých bola novoplatónsku Akadémia vo Florencii). Mali zabezpečiť autonómiu bádania a poskytnúť platformu pre učeníu komunikáciu, výmenu názorov a poznatkov nevyhnutnú pre napredovanie výskumu. Luxus nerušeného bádania však predpokladá existenčné zabezpečenie. Ak novoveký učenec náhodou nepochádzal zo zámožnej rodiny (ako napr. Pico della Mirandola), bol odkázaný na podporu mocného mecenáša. Ochota podporovať učenca pri jeho výskumoch predpokladala, že patróni tieto výskumy pokladali za potrebné či užitočné. Bola to práve koncepcia bádania ako cesty k ovládaniu prírody i človeka, poznania ako návodu k jednaniu, ktoré motivovali vládcov, aby sa stali mecenášmi výskumníkov. Ulakomili sa na moc, ktorú rodiaca sa novoveká veda sľubovala. A na druhej strane, závislosť na patrónoch podnecovala učencov, aby ešte viac zblížovali vedu a prax (napríklad prírodovedný výskum a vojenstvo, historiografiu a politiku). Na rozdiel od vedeckých pracovníkov 20.storočia sa však rodiaci sa novoveký bádateľ neuskromnil s pozíciou špecialistu. Možno preto, že jeho existenčná závislosť nebola anonymná, nebola závislosťou na neosobnej inštitúcii, na štátnom plate, ale naopak, bola príliš priama, príliš osobná, a teda v istom zmysle i pokorujúca a de-honestujúca. Hoci satisfakcia za lokajstvo bola vyvažovaná povýšením za dvorana, bádateľ sa snažil osamostatniť, povzniesť na vyššiu spoločenskú priečku. Všetmožno sa usiloval stať sa vysoko postaveným hodnostárom, či už svetským (ako Francis Bacon – lord kancelár), alebo cirkevným (Mikuláš Kuzánsky – kardinál pápežskej kúrie), ktorý by bol akceptovaný tou najvyššou aristokraciou. Zväčša však, aby sa mohol venovať svojim výskumníckym záľubám, musel kombinovať povinnosti dvorana s vedľajšími príjmami (ako napríklad Kepler, ktorý okrem toho, že sa stal cisárskym matematikom, si privyrábal horoskopmi). Učenec sa pritom nevzdával ambície byť univerzálnym géniom, spájajúcim v sebe filozofa, umelca a vedca a zhrnujúcim všetko dobové poznanie: I to mu totiž pomáhalo v jeho ambícii stať sa aristokratom, nezávislým veľmožom. Ale rodiaci sa novovekí vedci predstavovali len minoritnú skupinu vzdelancov. Svoje výskumné expedície uskutočňovali často na vlastnú päsť, neraz v izolácii a vzdialení jeden od druhého. Vedomie ich spolupatričnosti však postupne začalo kryštalizovať a bolo založené na duchovnej slobode a vernosti jedinej autorite - rozumu. Začiatkom 17.storočia sa rodí idea medzinárodného spoločenstva vzdelancov – „Republica Litteraria“ - (Pomian,74-83). Takmer dve storočia sa jej príslušníci snažili oslobodiť prírodovedu od poručníctva teológie na jednej strane a delimitovať ju postupne od mágie a šarlatánstva na strane druhej. Tento zápas o oficiálne

akceptovanie novej (exaktnej) vedy trval vlastne až po kodifikovanie vedeckej metódy ako základného piliera vedeckého poznania René Descartesom (1637).

Vedecká revolúcia

Od konca 16. a v priebehu 17. storočia sa odohral proces, ktorý možno nazvať „vedeckou revolúciou“. Práve v tomto období došlo k zásadným zmenám v chápaní poznania. Zrodil sa koncept poznania ako vedy, skonštitoval sa systém vedeckých noriem a vedeckého etosu. Od tej doby sa za základ vedy pokladá presvedčenie, že vedecké poznanie nezávisí na náboženských, politických či rasových kritériách, že sa zakladá na „systematickej skepse“, a že svoje hypotézy a výsledky veda dobrovoľne predkladá racionálnej a verejnej kontrole. Tu začína príbeh, v ktorom sa postupne z vedeckého bádania ako individuálneho dobrodružstva či vyššieho poslania („vocatio“) vyvinulo kolektívne povolanie, a ktorý neskôr vyústil do inštitucionalizácie a profesionalizácie vied. Na konci tohto procesu sú špecializované výskumné laboratóriá, výskumné ústavy, vedecké spoločnosti, pojem „vedca“ a vedecká kariéra ako zamestnanie. Než ale k tomuto vyústeniu v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia dôjde, odohrá sa však ešte pomerne dramatický a zložitý proces kryštalizácie a delimitácie vedy od iných intelektuálnych aktivít a sociálnych rolí vzdelanca.

Veda ako intervencia, svet ako stroj

Odpútavanie sa vedy od hermetickej tradície nebolo, napriek nekompromisnej polemike Francisa Bacona proti magikom a alchymistom v rokoch 1603-1620 i jednoznačne kritickému postoju Descarta voči akémukoľvek symbolizmu vo vede, zďaleka priamočiare. Ešte Leibniz čerpal inšpiráciu z hermetickej a kabalistickej tradície a nazval ju „nevinnou mágiou“. Paradoxne práve z neskororenesančnej magicko-hermetickej tradície pochádzala idea, ktorá sa stala mimoriadne dôležitou pre modernú vedu: Myšlienka, že poznanie nie je len kontemplácia a „teória“, ale predovšetkým aplikácia, manipulácia a intervencia. Ovládanie prírody a jej kontrola, ako sme videli, patrili k primárnym motívaciám novovekej vedy. A od programu poznávania prostredníctvom manipulovania s poznávaným objektom vedie priama cesta k modernej experimentálnej vede. Koncept vedy ako zasahovania do prírody, manipulovania s materiálmi a konštruovania sveta nadviazala na jednej strane na starú remeselnú tradíciu „mechanických umení“ a vyústila, na strane druhej, do obrazu sveta ako hodinového stroja (podľa Keplera), megamašiny (podľa Boylea) či do (Newtonovej) predstavy mechanického univerza. Takáto predstava ovládala vedeckú paradigmu 17. storočia. Ale predstava sveta ako stroja, ktorý môže byť rekonštruovaný v artificálnych modeloch na základe analýzy bola neoddeliteľne spojená s ideou nepoznatelnosti podstaty sveta. Tieto dve zdanlivo protirečivé myšlienky boli komplementárnymi, vzájomne sa doplňujúcimi zložkami rodiacej sa technicistickej koncepcie vedy. Stotožnila vedenie a zostrojovanie a uskromnila sa s efektívnou manipuláciou reality, rezignujúc pritom na poznanie esencie skutočnosti. Pravda, v 17. storočí išlo stále iba o teoretické formulovanie ideálneho modelu vedy. Ešte dlho budú chýbať technické prostriedky, ktoré by tento model vedy umožnili realizovať v praxi a dopomohli k jeho dominancii.

Prirodzenosť vedeckého poznania

Pri kryštalizácii koncepcie exaktnej vedy dôležitú úlohu zohrávalo kritické vyrovnávanie sa s magicko-hermetickou ideou pravdy ako skrytého tajomstva, ktoré je prístupné len zasvätencom. Práve prostredníctvom myšlienky vedeckej metódy ako podmienky a garancie vedeckosti sa presadzovala koncepcia vedy ako cesty k pravde a poznaniu, ktorá je pri dodržaní správnych postupov prístupná všetkým. Hermetická predstava vedca ako mudrca - vlastníka tajomstva, a vedeckej komunity ako sekty vyvolených, ktorá mala pôvodne obrannú funkciu, bola tak vytesnená demokratickou ideou „zdravého ľudského rozumu“, „prirodzenej inteligencie“ vrodenej všetkým ľuďom. Politické konotácie tejto koncepcie sú zrejmé. Neobmedzujú sa však iba na premisu demokratickej povahy a prístupnosti vedy a vedy ako spoločenského vlastníctva, teda na myšlienky, ktoré vošli do základov modernej koncepcie vedy. Idea prirodzenosti vedeckého poznania bola pôvodne aj súčasťou stratégie spoločenského legitimovania racionálnej vedy a propagácie jej výsledkov pomocou apelu na zdravý ľudský rozum. Uvedená demokratická a antropologická koncepcia vedy nevyhnutne modifikovala aj obraz vedca. Prestal ním byť erudita, vzdelanec či učenec, stal sa ním človek „so zdravým úsudkom“: Čo najmenej ovplyvnený školením, predsudkami, tradíciou. Nielen predsudky, „idoly“, ale i vzdelanosť sama sa v kritickej reakcii na vládnucu konzervatívnu, školometskú, univerzitnú náuku chápala ako potencionálna bariéra pôvodného poznania. Tak sa rodí modernistický ideál vedca ako antitradiciona-

listu, ako špecialistu na objavovanie nového. Na horizonte sa však ruka v ruke s tým začína črtáť už i nová, budúca služobná väzba vedeckého bádania: Služba trhu, ovládaného súťažou, a pachtiaceho sa - v honbe za ziskom - po permanentnej inovácii.

„Prírodný filozof“ a obranné stratégie vedy

Podoba intelektuála 17.storočia sa pritom značne odlišuje od obrazu antického mudrca, stredovekého mnícha či univerzitného magistra, renesančného humanistu-dvorana i manieristického mága. Je to podobizeň prírodného filozofa („Naturfilozofa“), ktorý skromne ale vytrvalo prispieva k rozvoju a pokroku vedeckého poznania. Je tak oddaný vede, že je dokonca ochotný čerpať z vlastných prostriedkov, aby mohol „skúmať to, čo chce“. Videli sme, že novoveký koncept vedy ako moci prilákal mocných a aj vedcov vábil smerom k moci. Oddanosť vedeckej pravde bola však protiváhou tohto pokušenia a viedla opačným smerom: K snahe o autonómiu vedeckého poznania. Keďže však veda už medzičasom stačila preukázať, že potenciálne reálnou silou je a všetky druhy moci podľahli pokušeniu sa vedy zmocniť, podriať si ju, alebo vedu zotročiť a eliminovať jej vplyv, na horizonte sa objavil staronový konflikt: Medzi mocou a vedou, vedou a ideológiou (teológiou), alebo v novej podobe medzi vedou a politikou. Nie je preto nijako prekvapujúce, že už v 17.storočí sa formulujú všetky základné obranné stratégie vedy: Zdôrazňovanie zásadnej odlišnosti medzi vedou a politikou resp. ideológiou. Obhajoba autonómie a principiálnej neustrannosti vedy. Zahaľovanie a maskovanie teórií, ktoré by sa mohli pokladať za nebezpečné. Alebo dokonca vyhýbanie sa nebezpečným terénom, otázkam a problémom, ktoré už boli mocou pranierované a odsúdené. Francis Bacon v spise *Nova Atlantis* pleduje za jednoznačné oddelenie vedy od politiky a načrtáva obraz vedeckého Campusu – novej Atlantídy - odrezanej od ostatného sveta, na ktorej utiahnutí žijú vedci plne sa venujú len vedeckému bádaniu. Tvorí však komunitu, ktorá kolektívne, na zvláštnych zhromaždeniach rozhoduje o osude nových vedeckých poznatkov, o tom, či majú alebo nemajú byť zverejnené a poskytnuté k dispozícii štátu. Sama komunita vedcov má teda v rukách rozhodnutie o využití moci vedy, o morálnej zodpovednosti vedeckého bádania. Je to utopický, vytúžený obraz autonómie vedy, nezávislej na politickej ekonomickej moci, obraz, ktorému budú vedci opakovane podliehať, v mene vyšších právd a hodnôt sa ho dovolávať, a ochotne pritom svoju reálnu existenčnú závislosť sami pred sebou skresľovať či zastierať.

Učenec, literát, vedec

Nasledujúce obdobie osvietenstva prináša v ponímaní intelektuála novú diferenciaciu: Rozlišuje nielen medzi literátom a učencom („homme de lettres“ a „homme de sciences“), ale aj medzi učencom a vedcom („homme de lettres“ a „savant“). Učenec sa chápe ako encyklopedista, vedec sa pokladá za špecializovaného odborníka („érudit“ - „Fachgelehrter“). Učenec svoje poslanie vidí v nekompromisnej racionálnej kritike falošných názorov, predsudkov, povier, náboženských dogiem. Cíti sa byť celkom slobodný vo svojom kritizme, nezávislý na tyranii privátneho mecenáša. Za túto slobodu však vďačí novému patrónovi a protektorovi: Je ním sám kráľ. Panovník berie učenca pod svoju ochranu tým, že mu udeľuje kráľovskú penziu a pritom veľkoryso poskytuje priestor pre jeho kritiku. Keďže sa absolutistický vládca stotožňuje so štátom, dostáva sa učenec pod štátnu ochranu, stáva sa štátnym rentierom. Presnejšie povedané: dvoranom štátu. Dochádza tak k podvojnnej väzbe: Pretrváva priama viazanosť na konkrétnu osobu panovníka ako v starom dvoranstve, ale zároveň už vzniká moderná anonymná väzba na abstraktnú inštitúciu - štát. Prvá väzba vyžaduje vďačnosť, druhá ju už neumožňuje. Štát je však inštitúciou celospoločenskou, stačí aby sa spochybnila totožnosť štátu a panovníka, a intelektuál sám sa môže identifikovať so štátom. V tej chvíli sa zrodí intelektuálova ilúzia o jeho absolútnej nezávislosti, ba navyše, presvedčenie o povinnosti štátu plne zabezpečovať jeho potreby. K tomu dôjde vo Francúzskej buržoáznej revolúcii. Ale dovtedy sa učenecova existenčná závislosť na absolutistickom dvore v dôsledku odmeňovania formou rent, privilégií či penzií do značnej miery anonymizuje. To v intelektuálovi začína vzbudzovať presvedčenie, že je slobodný a nikomu – okrem svojho vlastného presvedčenia a svojich abstraktných ideálov - za svoju činnosť nie je povinný skladať účty. Na absolutistickom dvore sa tak rodí prvá verzia moderného intelektuála, duchovne slobodného, ale štátom plateného experta. Súčasne sa tak robí prvý krok smerom k vedcovi ako štátnemu zamestnancovi (vedeckej práce ako štátnej služby), k vede ako zamestnaniu, t.j. ako prostriedku obživy (na rozdiel od vedy ako záľuby, hobby či ako vedľajšej činnosti). Preto nečudo, že neraz – najmä v Nemecku – dochádzalo k splyvaniu učencov so štátnymi úradníkmi, keď sa intelektuáli stávali elitnými služobníkmi štátu. Tu bola nastúpená priama cesta k štátnej univerzitnej vede, ktorá sa v nasledujúcom 19.storočí stane typickou práve pre Nemecko s celou jej vnútornou rozporuplnosťou: Rozporom duchovnej autonómie a materiálnej závislosti na štáte, a z toho plynúceho rozpoltenia medzi lojalitu a

kritiku. Osvietenskému učenovi sa však – vďaka veľkorysosti absolutistického vládcu (najmä Ľudovíta XIV.), ktorý nepodmieňoval kráľovské penzie „nútenými prácami“ - ešte darilo vyhnúť sa obom nebezpečenstvám: Tak posluhovaniu mecenášovi, ako i vrtochom trhu, ktorý by ho ako literáta nútil živiť sa písaním. V dôsledku poloanonymného vzťahu k panovníckemu patronátu sa však osvietenský učenec nevyhol rozporuplnému vzťahu k absolutistickému štátu: Ten bol na jednej strane objektom jeho kritiky, na strane druhej predmetom jeho identifikácie.

Akademik - dvoran štátu

Učenec 18.storočia však už nebol osamelým bežcom, ktorý túži po novej Atlantíde, kde by v ideálnych podmienkach – nerozptyľovaný, ale ani neizolovaný - žil medzi seberovnými druhmi. Stáva sa príslušníkom nového spoločenstva, novej inštitúcie, členom akadémie. Intenzívne buduje internacionálnu sieť vzájomne komunikujúcich učencov – „republique des lettres“. Inštitucionalizácia do rámca Kráľovskej Akadémie vied („Académie Royale des sciences“ 1666, ako pokračovateľky „Académie française“ a „Académie des inscriptions et belles lettres“) najtrefniejšie vystihuje nový, dualistický štatút osvietenského intelektuála: Na jednej strane zostal dvoranom, na strane druhej sa stal členom anonymnej štátnej inštitúcie, špecializovanej na učenosť a vedu. Akadémia je „corps d'Etat“ , t.j. jeden zo štátnych orgánov. Je to na jednej strane prejavom profesionalizácie, sebauvedomovania vedy ako zvláštnej profesie, na strane druhej znakom aristokratického spôsobu profesionálneho sebauvedomovania – prostredníctvom konštituovania elitnej inštitúcie. Členstvo v Akadémii prináša so sebou nielen materiálne zabezpečenie a výhody, ale - v zhode s pravidlami aristokratickej society - aj štatút príslušnosti k vyššej kaste. Učenci-akademici sa zaraďujú medzi vyššie sociálne vrstvy, získavajú štatút aristokratov ducha. „Savant des Ancien régime“ je novým typom intelektuála: Je súčasťou štátneho aparátu, článkom hierarchickej spoločenskej pyramídy, členenej na stavy podľa hodností, privilégií a rangov. Akadémia sama svojou vnútornou štruktúrou kopíruje hierarchickú stavovskú spoločnosť a riadi sa prísnu etiketou. Člení sa na:

1. honoraires = aristokratickí amatéri, akýsi čestní členovia
2. pensionnaires = zaslúžilí vedci, ktorí sú trvale platení
3. associés = correspondents
4. élèves = adjoints

Postup v nej je však už možný na základe princípu zásluhovosti o vedecké poznanie. V tom je už obsiahnutý prvok budúcnosti: Sociálne povýšenie je možné na základe intelektuálneho výkonu, ale zároveň je tento postup mimoriadne komplikovaný. Je regulovaný a brzdený pravidlom, podľa ktorého nových členov mohli voliť len „pensionnaires“ a „honoraires“, t.j. riadni členovia akadémie. Tým bola pozícia konzervatívnych seniorov zabezpečená. Príznačné pre zmenu chápania vedy je i Condorcetova transformácia Baconovej Novej Atlantis – „Republiky vedy“. U Condorceta sa už nejedná o spoločenstvo rovných, ale o centralizovaný a na princípe zásluhovosti založený hierarchický organizmus. Navyše mal na mysli kozmopolitnú sieť akademií, svetovú organizáciu nie vedcov ale inštitúcií, ktorej hegemonistická povaha je zrejmalá.

Akadémie a „autonómia“ vedy

Zakladanie akademií vied po celej Európe však prinieslo štyri dôležité novoty:

1. Inštitucionalizáciu vedy a tým prvý krok k organizovanému vedeckému výskumu. Hoci akadémie 18.storočia zostali ustanovizňami viac-menej reprezentatívnymi, boli de facto predchodkyňami špecializovaných výskumných ústavov
2. Internacionalizáciu vedy (v Európe bolo v 18.storočí okolo 70 akademií a učených spoločností) a to nielen organizačnú, ale aj čo sa týka vedeckých hodnôt, kritérií, vedeckých metód i vedeckej terminológie. Značne to urýchlilo šírenie vedeckého názoru na svet: Ideológie vedeckého pokroku. Možno dokonca hovoriť o akademickom hnutí či academickej ideológii 18.storočia.
3. Prvé kroky ku konštituovaniu vedeckého bádania ako svojbytnej profesie či dokonca profesionálneho stavu.
4. Oficializovanie štatútu autonómie vedy. Táto autonómia bola, pravda, kontrolovaná štátom.

Vo Francúzsku akadémia vied podliehala dvom ministrom (Batiments du Roi a Maison du Roi). Napriek tomu cesta k samoriadeniu vedy už bola nastúpená. Poslaním akadémie bolo podnecovať, riadiť, kontrolovať vedecké bádanie, predovšetkým vývoj moderných technológií. Ale autonómia bádania bola iba jednou stránkou mince. Druhou bola priama, utilitárna väzba na mocenské ambície štátu. Najzreteľnejšie sa prejavovala v spojení vedy a priemyselnej výroby či vedy a vojenstva. (Za iné príklady služobnosti „autonómnej“ vedy vo vzťahu k imperiálnym zámerom štátu možno spomenúť akademika Antoine Lavoisiera, zakladateľa modernej chémie a jeho Régie des poudres). Akadémia bola teda chápaná ako prevodná páka centralizovanej štátnej moci, ako jej poradný a pomocný orgán. Mala slúžiť podnecovaniu vedeckého výskumu nie kvôli nemu samému, ale kvôli tomu, aby bolo možné vedu čo najlepšie využívať pre ekonomické i politické potreby štátu. Akadémia sa tak stala aj prvým krokom k premene vedeckého výskumu na vedeckú fabriku, továreň výskumu, hoci ešte dlho prevažovalo podnecovanie vedy udeľovaním privilégii. Aj zavedenie vydávania pravidelných akademických publikácií nebolo len prejavom autonomizácie vedy, ale i rafinovanou formou kontroly výsledkov vedeckého výskumu (v neposlednom rade zahraničného). Nastúpila sa tu cesta k vedcovi ako robotníkovi poznania, hoci akademik ním ešte nebol. Zaslúžilý akademik tým, že mal privilégia zaručené navždy, postupne splyval s technokratom, menil sa na úradníka vedy, predchodcu dnešného manažera. Vo vnútri vedeckého spoločenstva sa tak v náznaku začala vytvárať potencijná diferenciácia na producentov a managerov, robotníkov a organizátorov vedy. Pravda, trvalo dlhý čas, než k takémuto praktickému využitiu akademika došlo. Akademik ešte dlho žil len zo svojich zásluh, a bol predovšetkým rentierom, reprezentantom ba dokonca ozdobou systému, ktorý ornamentom autonómie zahaloval svoj rafinovaný merkantilizmus. Ale zapojenie vedeckého výskumu do služieb štátu, akokoľvek bolo aristokratickou štruktúrou akadémie obmedzované, viedlo v konečnom dôsledku – najmä vďaka štátnemu finančnému subvencovaniu – k mimoriadnemu rozšíreniu vedeckej komunity, k rozvoju vedeckého bádania i prehĺbeniu poznania. To čo sa javilo ako panovníkova osvietená a nezištná štátna podpora autonómie vedy bola veľmi premyslená stratégia exploatovania vedcov a využívania vedeckého bádania. Nečudo, že sa v dobe nacionalizmov a imperializmu francúzsky akademický model stal vzorom pre vednú politiku väčšiny európskych krajín 19. storočia.

Anglický model

organizovania vedy a združovania sa vedcov do záujmových vedeckých spoločností (Royal Society bola založená už 1662) bol nadiho v tieni modelu francúzskeho. Nepochybne i preto, že svojpomocný princíp nemohol konkurovať s princípom štátnych subvencií. Avšak paradoxne práve z meštianskeho prostredia vyrástla industriálna revolúcia, ktorá zásadným spôsobom urýchlila rozvoj vedy. Potomok Baconovského prírodného filozofa („natural philosopher“), autodidakt, neraz remeselník a diletant, individualista a utilitarista, ktorý bez podpory štátu priamo prepájal vynálezy a prax, bol vynálezcom strojov pre potreby priemyslu.

Kritika učenca

Ale už koncom 18. storočia sa akademický model stal terčom kritiky. Nielen princíp autority a hierarchie ako zdroj despotie a brzda plynulého vedeckého pohybu, ale aj sám akademický princíp trvalého hmotného zabezpečenia bol už pred Francúzskou buržoáznou revolúciou kriticky pranierovaný. Profesor hebrejčiny Jean-Jacques Garnier navrhuje miesto penzie dávať učencom vyznamenania alebo posty, pretože penzie, miesto aby motivovali k výkonu, vedú k zleniveniu učencov. A sám učenec sa stáva rázovitou, komickou figúrkou osamelého podivína, ktorá si vyslúži, aby bol analyzovaný jej nezdravý spôsob života, spôsobujúci typické intelektuálne choroby z povolania: srdcovo-cievne ťažkosti, nespavosť, hypochondriu, či mizantropiu, proti ktorým sa ako prevencia okrem vetrania pracovne, pohybu a medziľudskej komunikácie radí aj billiard, gulečník či poľovačka. (Pozri Tissotov spis „De la santé des gens de lettres“, 1766).

Triumf vedy

Na konci 18. storočia však už možno hovoriť o definitívnom legitimizovaní vedy v očiach verejnosti, ba dokonca o „triumfe vedy“. Veda sa dokonca stáva módou. Vynález hromozvodu, lety balónom, existencia flogistónu, experimenty s elektrinou to všetko sa stáva verejnou záležitosťou, predmetom živého záujmu verejnosti. Nejedna vynález sa mení na populárnu atrakciu. Možno hovoriť o triumfe ideológie neohraničeného vedeckého pokroku. Napriek tomu sa vedecké bádanie definitívne nelegitimizovalo ako riadne zamestnanie. V dobových právnych dokumentoch sa pojem „vedec“ ešte nevy-

skytuje. Napriek jasnému trendu k profesionalizácii je vedecké bádanie nanajvýš „part-time job“ a bádateľ stále len „Teilzeit-Wissenschaftler“. Štátna služba v zmysle pracovného úväzku nie honoruje v 18.storočí naďalej výnimkou. Veda ako riadne zamestnanie na plný úväzok je až záležitosťou 19.storočia.

Prvá kríza vedy

Ale vo chvíli verejného triumfu vedy sa objavuje i prvá inštitucionálna a epistemologická kríza vedy. Prináša so sebou i krízu identity učenca. Prestíž francúzskeho „savant“ je otrásená. Bezosporu je dôsledkom byrokratickej štruktúry akadémie: Splodila totiž typ normatívneho, autoritatívneho učenca, nárokujeceho si byť vlastníkom neomylných právd. Vyvoláva to kritiku v radoch jeho oponenta – bádateľa mimo akadémie. Na horizonte sa objavuje konflikt medzi akademikmi ako vybranou elitou štátu a privátnymi bádateľmi, združujúcimi sa do záujmových spoločností a závislými na trhovej objednávke. V tomto konflikte sú už zárodky zápasu o kontrolu nad vedou, ktorý sa neskôr odohrá medzi akadémiami a univerzitami. Konflikt akademikov a diletantov sa však premietol i do epistemologického sporu o „podstatu vedy“ a vyústil až do spochybnovania mechanistického, matematicko-fyzikálneho obrazu sveta klasickej racionality. Ale epistemologická kríza neprerástla len do krízy inštitucionálnej. Vyústila až do demontáže systému štátneho patronátu vedy. Francúzska buržoázna revolúcia v roku 1793 akadémiu ako jednu z feudálnych despotických štruktúr ruší. Ale sekunduje tomu sám učenec - „prophét philosophe“. Tento prorok pokroku založeného výlučne na rozume a protagonistu ľudských dejín sa stotožňuje s historickou nevyhnutnosťou samou. Odvodzuje z toho svoje nezadateľné právo byť hovorcom revolúcie i tvorcom štátu. Teraz je to on intelektuál, kto sa identifikuje so štátom, seba-vedomo berie na seba bremeno štátotvorného politika. Či už ako revolucionár alebo o čosi neskôr ako reštaurátor štátu (najeklatantnejší príklad: historik Guizot ako premiér po Júnovej liberálnej revolúcii 1830) neodoláva pokúšaniu realizovať svoje intelektuálne vízie. Sú presvedčený o neomylnosti (svojho) ratia, bez zaváhania vymieňa skepsu vedca za politickú prax. Ale azda okrem Francúzska mu to nepomôže zo seba striasť biľag deštruktívneho elementu. V dobe politickej Reštaurácie intelektuál upadá do nemilosti a pomerne dlhú dobu zostáva podozrivým ako potencionálny revolucionár.

Vedec – štátny úradník

V 19.storočí prichádza na scénu nová figúra: „Vedca“ ako štátneho zamestnanca. Rodí sa „beamtete Intelligenz“, intelektuál-úradník. Intelektuálne činnosti sa menia na intelektuálne povolania. Zároveň sa začína stotožňovať intelektuálna činnosť a vedecká práca. Od vzdelanca sa automaticky očakáva vedecký výskum, predpokladá sa, že odchovanec univerzity bude po jej absolvovaní považovať za svoju povinnosť pokračovať vo vedeckej práci. V istom zmysle sa obnovuje figúra stredovekého intelektuála ako univerzitného učiteľa, spájajúceho učenosť a bádanie, výskum a výchovu. Po kríze akadémií dochádza k obnove univerzít ako centier vzdelanosti i vedy. Najmä v Nemecku získavajú univerzity centrálnu postavenie. Dôležitým mílnikom sa pritom stala Humboldtova univerzitná reforma v Prusku, ktorá ovplyvnila školský systém v celej strednej Európe. Oproti francúzskemu modelu „grandes écoles“, ktorého cieľom bolo produkovať moderných štátnych profesionálov, Humboldt postavil neohumanistický ideál kultivovania vzdelaného občana. Avšak postupom času, tak ako sa Prusko stále jednoznačnejšie profilovalo ako „Machtstaat“, aj ideál kultivovania občana (ideál „Bildung“-u) sa zmenil na profesiu vedy pre potreby štátu. Univerzitný profesor sa z šíriteľa humanistickej kultúry stal učeným špecialistom v štátnych službách. (Schorske, 59-60). Typická figúra vedca ako štátneho úradníka - univerzitný profesor - sa ocitá v dileme. Jeho postavenie je situované medzi dve protikladné podmienky „sine qua non“ vedeckej práce: Slobodou ducha a existenčné zabezpečenie. Materiálna závislosť na štáte vedie univerzitného profesora k lojalite voči politickej moci. Maskuje ju i sám pred sebou utopickou doktrínou autonómie vedy. Dilema je o to ťažšia, že sociálnym pôvodom intelektuálov sú stredné vrstvy a univerzitné vzdelanie, univerzitná kariéra je pre talentovaných študentov z nezámožných rodín vítanou, neraz jedinou cestou k sociálnemu vzostupu. A práve univerzitné reformy 1.polovice 19.storočia umožnili rozšíriť vrstvu vzdelancov. Liberalizácia univerzitného vzdelávania však onedlho vyvolala nedostatok štátnych miest. Ten si vzápätí vynútil zavedenie študijných poplatkov ako nástroj regulácie počtu študentov. Študovaní akademici bez štátneho zabezpečenia boli nútení hľadať uplatnenie na otvorenom trhu. Vznikajú intelektuálne slobodné povolania, predovšetkým žurnalizmus, rodí sa prvá intelektuálna avantgarda (Typický príklad H. Heine alebo mladohegeláni). Kritický literát sa stáva protipólom lojálneho univerzitného profesora, slobodní žurnalisti protiváhou voči úradníckej inteligencii („beamtete Intelligenz“.)

Boj o duševné vlastníctvo

Keďže predstavitelia slobodných povolání boli priamo vystavení napospas vrtochom trhu, práve z ich radov vzišla iniciatíva k boju za uznanie duševného vlastníctva ako rovnocenného ostatným typom majetku. Učenec už od konca 18.storočia musí viesť zápas o to, aby bol uznaný za vlastníka svojho diela. Tak sa zrodilo hnutie za ochranu duchovného vlastníctva, zviazol sa zápas o autorské práva (boj o Copyright). Intelektuáli na voľnej nohe ako slobodní podnikatelia či slobodná námezdná sila museli čeliť nielen nevypočítateľnosti a vrtkavosti trhu, ale i rozmanitým rafinovaným formám vykorisťovania, predovšetkým zo strany vydavateľov. Preto v boji o svoje profesijné záujmy prevzali obranné stratégie od iných slobodných povolání: Začali zakladať spoločnosti na ochranu autorov (napr. "Société des gens de lettres", 1838, „Society of British Authors“, 1843). Napriek tomu, zápas s trhom nebol hlavným terčom ich kritiky. Bola ním opozícia voči štátu, a konkrétne boj proti cenzúre. Zlá sociálna situácia väčšiny slobodných intelektuálov I. polovice 19.storočia ich priviedla na čelo politických bojov, slobodný intelektuál sa stáva ideológom.

Hľadanie identity

Možno pritom konštatovať, že v I. polovici 19.storočia nejestvovalo ešte vedomie identity intelektuála. Táto identita sa iba postupne budovala, súvisela s procesom konštituovania vzdelaneckého stavu. V prvej polovici 19.storočia nadobudla formu obnovennej ašpirácie na spirituálnu funkciu. Vzdelanci opäť usilovali o to byť duchovnou mocou. Na jednej strane si kritický intelektuál nanovo robí nárok na rolu proroka - nového Mesiáša, kritika kapitalizmu, sociálneho reformátora, či teoretika sociálnej revolúcie. Na strane druhej, „organický“ intelektuál, naopak, vyzdvihuje svoju konzervatívnu, konsolidáciu, sociálne harmonizačnú úlohu. Predstavuje, povedané slovami Coleridgea, „clerisy“, intelektuálnu aristokraciu, intelektuálne duchovenstvo. Vzdelanec opäť prijíma rolu kňaza. Univerzitní profesori, títo vysokokvalifikovaní úradníci, existenčne závislí na štáte a preto voči nemu lojálni, zoči-voči spomenutej dileme usilovali nájsť kompromis medzi sociálnou hierarchiou a politickou dynamikou. De facto však zostali bez vážnejšieho spoločenského vplyvu. O to väčšia bola ich ambicióznosť. Premietla sa do tvorby abstraktných teórií, ktoré však pre prípad nebezpečia mali príznačne vnútorné zakalkulované zadné ústupové dvierka: Ideológiu autonómie vedy, jej neustrannosti, nezainteresovanosti, nadstraníckosti, neutilitarity, „objektivity“.

Učenec versus vzdelanec

V Nemecku sa táto rozpoltenosť medzi ambicióznosťou a opatrnosťou premietla do striktného rozlišovania medzi učencom a vzdelancom (razil ho i sám I. Kant). Moralizácia mala kompenzovať ustráchanosť: Učencovi („Gelehrte“) sa pripísala vyššia forma poznania, autonómne, neúčelové poznávanie. Púhému vzdelancovi („Gebildete“) len prakticky orientované znalosti. Učenec sa stotožnil s tvorivým vedcom-teoretikom, ktorý nemyslí na praktické využitie svojich objavov. Vzdelanec sa interpretoval ako netvorivý parazit, ktorý poznatky prvého iba využíva pre svoj prospech v praxi. V novej podobe sa tak renovovala aristokratická idea poznania pre radosť z poznania, poznania ako slobodnej hry, poznania pre poznanie samo. Hedonistická argumentácia aristokratického konceptu učenca sa navyše (príznačne buržoázne) romanticky mýtizuje do podoby vedy ako nadosobného poslania („vocatio“) v protiklade k služobnému chápaniu vedy. (Schorske, 62). Intenciou však nebolo iba obhájiť priestor pre vysoko špecializovaný výskum, ktorý nemôže myslieť na bezprostredné využitie, ale i legitimizovať nový štatút intelektuála - „mandarína“. Medzičasom sa totiž konštituuje elita univerzitných profesorov - „mandarínov“ (povedané slovami F. Ringera), ktorí sú protikladom „totálneho intelektuála“ („l'intellectuel total“), zjednocujúcejho myšlienku a čin, ako ho splodí až 20.storočie. Učenci 19.storočia, univerzitní profesori vytvorili kastu privilegovaných, odtrhnutých od konfliktov reálneho života, izolovaných do slonovinových veží svojich vedných špecializácií. Apológia čistého poznania slúžila k legitimizácii medzičasom získaných výsad. Ale existenčné dilemma intelektuála - štátneho zamestnanca premietnutá do synchronnej antinómie „veda ako (autonómne) vocatio“ versus „veda ako služba“ bola v diachrónnom reze jednoznačne rozhodnutá v prospech vedca ako služobníka (štátnej) moci.

Univerzitný profesor a jeho konkurenti

Po 1870 zavedená povinná školská dochádzka, ktorú si vynútili potreby rozvinutej industriálnej spoločnosti, rozšírenie vysokoškolského vzdelania a jeho sprístupnenie odbúraním poplatkov za štúdium mali na jednej strane za následok značné posilnenie spoločenskej prestíže univerzitných profe-

sorov. Na strane druhej viedli k enormnému nárastu počtu študentov a v konečnom dôsledku k opätovnému nedostatku štátnych miest pre vzdelancov. Stará tenzia medzi lojálnymi štátnymi úradníkmi a kritickými žurnalistami, univerzitnými profesormi a literátmi sa nielen aktualizuje, ale i prehľubuje. Pomer medzi štátom platenými a pre štát pracujúcimi intelektuálmi na jednej, a nezávislými publicistami na voľnej nohe tvoriacimi pre trh na strane druhej, bol v rôznych krajinách rôzny. Zatiaľ čo v Nemecku a strednej Európe intelektuálnu scénu ovládali štátom zabezpečení univerzitní profesori, v anglosaských krajinách dokonca aj do univerzitnej sféry prenikali tržné pravidlá voľnej súťaže a prevahu získavali „free lance“ - literáti.

Šanca zbohatnúť

Ale medzičasom vylodená masovokonzumná spoločnosť mení pomer síl. Masový trh prináša možnosť obrovského zbohatnutia aj pre intelektuálov tvoriacich pre trh. Vyššie spomenutý prebytok vzdelancov, ktorý bol z hľadiska koncepcie štátnej vedy negatívnym javom, bol z hľadiska trhu a voľnej súťaže javom pozitívnym. Zväčšoval konkurenciu a tým i tržnú dynamiku. Spôsobil síce komercializáciu slobodných povolání, nútil prispôbovať sa masovému konzumu ba i triviálnemu vkusu, ale podnecoval aj k väčšiemu výkonu. Ak koncepcia štátnej vedy neposkytovala univerzitným profesorom viac, než nižšiu platovú triedu v rámci buržoázie, vznikajúci masový trh otvoril pre intelektuálov - slobodných podnikateľov možnosť obrovských zárobkov. Slobodný literát tvoriaci pre trh na rozdiel od intelektuála - štátneho zamestnanca získal nielen možnosť sociálno-ekonomickej nezávislosti, ale aj šancu enormného zbohatnutia - pravda, za predpokladu, že sa mu podarí napísať bestseller.

Spojenie výučby a výskumu

Dôležitou udalosťou v príbehu, ktorý sledujeme bola univerzitná reforma uskutočnená v druhej polovici 19.storočia v Nemecku. Priniesla významné novum: Spojenie výučby a výskumu. To malo za následok i zmenu obrazu vysokoškolského učiteľa. Prestal byť len erudovaným sprostredkovateľom knižných vedomostí. Takpovediac do svojej pracovnej náplne dostal i výskum. V jednej osobe bol učiteľom i objavovateľom nových teritórií, pedagógom i experimentátorom. A navyše, najmä ak išlo o prírodovedca, prestal sa vyhýbať i realizácii výsledkov svojich výskumov. Priamo na univerzitnej pôde sa rodí aplikovaná veda. Na zlome storočí k tomu pribúda vznik celého radu nových vedných disciplín, ktoré získavajú trvalé miesto v univerzitnom curricule.

Zápas o definitívu

V dôsledku priblíženia univerzitnej vedy praxi sa aj konflikt medzi štátnymi úradníkmi a slobodnými intelektuálmi závislými na trhu modifikuje, či presnejšie povedané introvertizuje. Napätie medzi štátom zabezpečenými a napospas trhu ponechanými vysokoškolsky vzdelanými „akademikmi“ sa prenáša i na samotnú univerzitnú pôdu. Univerzity sa síce pootvárajú konkurencii vonkajších síl, ale vzápätí ich podriaďujú svojej hierarchickej štruktúre: Na univerzite sa objavuje postava privátneho docenta (Privatgelehrte) ako konkurenta riadnemu profesorovi (ordinariovi). Spúšťa sa zápas o získanie trvalého štátneho platu, zápas o definitívu. Univerzity sa stávajú oázami aristokratickej hierarchie: Voľnú súťaž síce do univerzitného systému čiastočne vpúšťajú, zároveň ju ale úspešne eliminujú vytvorením kasty všemocných riadnych profesorov s trvalou definitívou, ktorí autokraticky rozhodujú o každom služobnom postupe v rámci univerzitnej hierarchie. Je pochopiteľné, že sa pritom riadia inštinktom zachovania status quo, sú garanciou konzervativizmu.

Kult vedca

Druhá polovica 19.storočia je i obdobím vrcholiaceho kultu vedy a vedca. Uctievanie vedy sa stáva až akousi náhradnou, profánnou reliquiou industriálnej spoločnosti. Toto nové, ateistické náboženstvo vedy si vytvára i vlastné rituály. Je ním udeľovanie cien (napríklad Nobelova cena), vyznamenání (napríklad „Za zásluhy o ľudstvo“, ktorého jedným z prvých laureátov sa stal Pasteur), či medzinárodné vedecké súťaže. Nachádzame sa však už v dobe imperializmu a tak aj vedecká súťaž je využívaná pre potreby rozpínavého nacionalizmu. Poníma sa ako zápas medzi národmi o duchovnú nadradenosť, ako demonštrácia intelektuálnej sily národa. I to však nemalou mierou prispieva k zvýšeniu prestíže univerzitných profesorov. Vedci, najmä z oblasti prírodných vied, sa považujú nielen za tvoriacich duchov par excellence (začínajú v tomto smere konkurovať samotným umelcom), ale i za národných heroov.

Duchovedci versus prírodovedci

Novozískaná spoločenská autorita prírodných a technických vied však do intelektuálnej obce vnáša i nový interný, takpovediac žiarlivostný konflikt: Staré napätie medzi nepraktickými učencami a praktickými vzdelancami je vytlačené rivalitou spoločenských vedcov s prírodovedcami v neposlednom rade i o dominanciu v univerzitnom systéme. Príznačne pre ideológiu autonómie vedy sa konflikt zovšeobecňuje: Absolutizuje sa nielen do sporu kultúra verzus technika, ale i do sporu duchovedci verzus prírodovedci, humanisti verzus scientisti, aby nakoniec prenikol i do vnútra jednotlivých vedných disciplín ako spor syntetikov so špecialistami, metodológov (filozofov vedného odboru) s „fachtodmi“. V logike autonómie vedy sa uvedený konflikt zabstraktňuje a vyúsťuje do zdanlivo čisto odborného sporu o štatút vedy. Nie je námetom tejto úvahy sledovať peripetie tohto príbehu, v ktorom pokiaľ ide o základy vedeckosti na seba v polemike narazili monisti a dualisti, a ktorý diskusiou historických relativistov s anarchistami vlastne vyznieva až do dnešných dní. Spor, v ktorom išlo o oveľa viac, než o odbornú problematiku, do ktorého sa takpovediac sublinoval zápas o modernitu, o zmysel a oprávnenosť industriálnej spoločnosti bol však jasným znakom, že univerzity sa opäť stali centrami kultúrneho diania. Malo to priaznivý dopad i pre sociálne postavenie intelektuálov. Značne to posilnilo spoločenskú autoritu univerzitných profesorov, čo sa premietlo i do ich materiálneho ohodnotenia. Koncom 19.storočia po prvý raz dosiahli ich platy až úroveň riaditeľov bánk. Rast ich spoločenskej autority sa prejavil i tým, že získavajú nové role. Stávajú sa poradcami politikov, expertmi, členmi štátnych komisií, riaditeľmi výskumných ústavov. V autoritatívnych štátoch strednej Európy, opierajúcich sa do značnej miery o lojalitu štátnej byrokracie, je medzi štátnou mocou a univerzitnými učencami priame spojenie, univerzitní profesori sú často vymenovávaní do najvyšších (i ministerských) postov. (W.M.Johnston,70). Univerzity prestávajú byť protikladom utilitárnej – technickej, ekonomickej či politickej - praxe. Ak v prvej polovici 19.storočia boli tvorcami sociálnych utópií temer výlučne slobodní mimouniverzitní intelektuáli (Comte, Marx), teraz ich vytvárajú samotní univerzitní profesori (Durkheim, M.Weber).

Univerzity a intelektuálna avantgarda

Pokračujúce sprístupňovanie vysokoškolského štúdia, ktoré si vynucoval vyvinutý industrializmus a kapitalizmus vyústil na zlome 19. a 20.storočia opätovne do vystupňovaného konkurenčného boja medzi univerzitne vzdelanými akademikmi. Napätie medzi štátnymi zamestnancami (univerzitnými profesormi) a mimouniverzitnými intelektuálmi bolo opäť rozmanité ideologicky sublinované (v neposlednom rade do sporu nacionalizmu a kozmopolitizmu či antisemitizmu a sionizmu). Pozitívnym produktom tohto konfliktu bol však zrod druhej intelektuálnej avantgardy. Jej príslušníci sa spočiatku ocitli mimo univerzít. To ich na jednej strane priviedlo k nemilosrdnej kritike kapitalizmu a masovokonzumnej spoločnosti, k tvorbe sociálnych utópií, vrátane sna o slobodnom rozvoji vedy a poznania v altruisticky zameranej spoločnosti. Na strane druhej ich to motivovalo vytvárať elitné sebaobrané zoskupenia, ktorých adresátom bolo opäť len veľmi obmedzené vzdelané publikum. Medzičasom rozvinutý kapitalizmus však už umožnil, aby sa sklon k tvorbe opozičných uzavretých sekt presmeroval konštruktívne: Mimouniverzitní intelektuáli získali finančné prostriedky na založenie nových, experimentálnych výskumných inštitútov či dokonca inštitúcií (Príklady: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales v Paríži alebo School of Economics v Londýne). Znamenali nezanedbateľnú konkurenciu pre univerzity a nútili ich posilniť orientáciu na experimentovanie a výskum. Vďaka rastúcej autonómii univerzít na štáte malo napätie medzi univerzitnými a mimouniverzitnými intelektuálmi konštruktívne vyústenie. To, čo sa pôvodne rodilo ako nezmieriteľný konflikt sa premenilo na interakciu či dokonca kooperáciu. Došlo k prelínaniu univerzitných a mimouniverzitných intelektuálov, k interakciám a spolupráci nových inštitútov a univerzít (Príklad: Warburgova kultúrnohistorická knižnica a hamburská univerzita). Aj na Slovensku máme príklad takejto interakcie intelektuálnej avantgardy a univerzitetnej vedy: Bol ním Spolok pre vedeckú syntézu založený koncom 30.rokov 20.storočia. Pozoruhodne však, práve v čase mimoriadnej akcelerácie nových vedeckých objavov na konci 19. a začiatku 20.storočia sa na scéne opäť objavuje intenzívna skepsa voči vede. (Pomian,180, 183). Proti dôvere v racionalitu a gnozeologický pokrok sa opäť kladie bezmedzná ríša iracionality (Bergson, Nietzsche). Zdôrazňujú sa nielen limity vedeckého poznania, silnejú i hlasy proti vede vôbec. Veda sa dokonca pokladá za nástroj maskovaného okcidentálneho hegemonizmu na jednej a prejav obmedzenosti, ba úpadku západnej civilizácie na strane druhej (Spengler). Bolo to bezosporu vy-(zne-)užitie vedeckých poznatkov najmä v súvislosti s Prvou svetovou vojnou ale i opakované krízy kapitalizmu, ktoré vyúsťovali do kritiky v podobe „krízy európskych vied“ (Husserl). Hlasy antivedy však proces pokračujúcej aneksie reality vedou už nedokázali ani zastaviť ani spomaliť. Autorita vedy v spoločnosti sa stala nepochybná a ničím nenahraditeľná, i väčšina svetových náboženstiev ju takpovediac kooptovala do svojich viero-

učných systémov. Ale toto neobyčajné upevnenie, nenahraditeľnosť vedy pre súčasnú spoločnosť modifikovalo i štatút intelektuála: Stal sa robotníkom vedy, námezdnu silou vo fabrike vedy, vedec-kým pracovníkom, malým, anonymným kolieskom v obrovitánskom súkolí priemyslu vedy. Doba všeobecne známych objaviteľov, zdá sa, skončila. Na tomto mieste si dovoľím svoju historickú retrospektívu ukončiť. Analýza osudov intelektuála v 20. storočí už zostane mimo rámca tejto úvahy. Je súčasťou našej širokej prítomnosti a zaslúžila by si preto samostatnú reflexiu. Neodolám však, aby som na záver nepripojil pár improvizovaných poznámok o vplyve mentality slovenskej spoločnosti na dnešnú pozíciu intelektuála u nás.

Mentalita slovenskej spoločnosti a vedecká práca: Veda ako dekor a komodita

Domnievam sa, že dnešná mentalita našej spoločnosti je podstatným spôsobom sformovaná faktom, že Slovensko sa príliš rýchlo, bez psychickej i morálnej prípravy stalo priemyselnou krajinou. Že táto industrializácia sa nevyvinula postupne zdola, nie je plodom vlastného úsilia, ale bola importovaná, privezená ako už hotová. Dôsledkom toho je, že kolektívna mentalita ľudí zostala predindustriálnou, vo svojom jadre agrárnou a feudálnou. Za hlavné hodnoty sa naďalej pokladali tie, ktoré boli najdôležitejšími v roľnícko-drevorubačskej sociéte: Fyzická sila, nie duchovné schopnosti, telo nie rozum. Logickým dôsledkom bolo, že duševná činnosť nikdy nebola uznaná za prácu. O saturovanie vyšších hodnôt, o tlmenie strachu pred smrťou, ktorý je nevyhnutným dôsledkom ľudského uvedomenia si svojej konečnosti, sa postaralo náboženstvo. Duchovno sa teda vymedzilo iba na vieru, spirituálne, iracionalitu. Vznikla tak pozoruhodná väzba veľmi elementárneho materializmu s veľmi iracionálnym spiritualizmom. Ak sa v tomto type spoločenstva predsa len nedá hovoriť o úplnej absencii racionálnej špekulácie, tak išlo (a stále ide !) o veľmi utilitárnu, priamu, krátkoduchú, konkrétne účelovú racionalitu. Bez organickej industrializácie a urbanizácie (v protiklade k urýchlenej urbanizácii a industrializácii Slovenska), bez vytvárania mamutích anonymných celkov, bez odcudzených mäs, ktoré bytostne potrebovali novú, všeobecnejšiu identifikáciu, a bez abstraktnej špekulatívnosti kapitalizmu a jeho rafinovanej ideológie, ktorá takéto identifikačné modely poskytla, sa v rurálnom spoločenstve ani nemohla a ani nemala prečo vyvinúť úcta k racionálnym abstrakciám, či k abstraktným ideálom. Preto aj idea národa na Slovensku nikdy nezdomácnela. Zrodila sa ako konštrukcia hŕstky intelektuálov, navyše importovaná zo zahraničných (nemeckých) univerzít, a viac-menej aj zostala ideologickým inštrumentom hŕstky mocichtivých politikov. Neexistujúca domáca buržoázia si ju pre obhajobu národne delimitovaného trhu nevynútila a masy sa s ňou nepotrebovali bytostne identifikovať: Slovenský robotník nikdy celkom nespretrhal väzby so svojim pôvodným dedinským prostredím (do dnešných dní zostal „kovorolníkom“), nestal sa anonymným zrnkom vykorenených urbánnych mäs bez možnosti návratu do istôt rodáckych zväzkov. Preto sa ani nezrodila naliehavá kolektívna existenčná potreba novej abstraktnej (národnej) identifikácie. Naďalej zostali dominantnými predindustriálne formy identifikácie – konfesijné a agrárne. Preto aj všetky sociálne väzby a spôsoby chovania zostali celkom konkrétne, osobné, priame: Rodinné, rodácke, klanové. Ak ich nahradili väzby nepriamejšie, napríklad mafiánske, boli to zväzky opäť založené na princípe priamych, konkrétnych, neabstraktných, takpovediac bezprostredne familiárnych kontaktov a závislostí. A aj mali za cieľ konkrétnu utilitaritu, v protiklade k užitočnosti abstraktnej (napríklad potrebe národa). Tomu zodpovedá, že jediným typom intelektuálnej činnosti uznaným kolektívnou mentalitou je tiež len užitá intelektuálna činnosť, bezprostredne užitočná v každodennom živote konkrétnych ľudí (praktický lekár či advokát), na rozdiel od bezprostredne nevyužiteľného vedeckého výskumu. Do dnešných dní dominujú na Slovensku tieto bezprostredné, „familiárne“ sociálne zoskupenia, tieto neanonymné kolektivity, „agrárno-feudálne“ štruktúry. (Preto sa na Slovensku korupcia, ktorá sa všade inde jasne odlišuje od poctivosti, pokladá za normálny stav.) Osvedčili totiž svoju účinnosť: Pomocou nich obyvatelia Slovenska až dodnes dokázali úspešne čeliť všetkým vonkajším nebezpečenstvám: Za predošlého režimu totalite, dnes voľnej súťaži. Postarali sa o víťazstvo hlbinej a tradovanej sociálnej štruktúry nad všetkými pokusmi o jej modernizáciu. Schopnosť kolektívne eliminovať výnimočné výkony ako cudzí a ohrozujúci prvok nutne viedla k neúcte, ba pohŕdaniu výnimočnými, tvorivými jedincami – s jedinou výnimkou „duchovných bytostí“, medzi ktorých mali tú česť byť zaradení básnici. Ale jedinými intelektuálmi, ktorých uznáva majorita obyvateľov dnešnej plne pragmatickej slovenskej spoločnosti sú, príznačne pre jej ateistický, bezverecký materializmus, „entertaineri“, tvorcovia masovej zábavy, ktorí spríjemňujú voľný (pôvodne duchovnu vyhradený) čas: Herci a speváci. Sú dnes i jedinými kolektívne uznávanými morálnymi autoritami, i postmodernými „maitres de penser“ masového konzumenta. Mimoriadne dôležitým faktorom, ktorý prispel k morálnej devastácii slovenskej spoločnosti bola i skutočnosť, že zvonku, bez zásluh dovezená industrializácia sa odohrala počas komunizmu. Nebola teda spojená s industriálnym šokom, masovou nezamestnanosťou, strachom o holú existenciu. Naopak, bola spojená so zákonne zaručeným právom na prácu, bez ohľadu na jej kvalitu a poctivosť. Nebolo negatívnej motivácie, ktorá by ľudí

vychovala k pracovnej disciplíne, pedantnej a kvalitnej práci, či úcte k času, bez ktorých každá industriálna sociéta nutne prehrá trhovú súťaž. Ale skutočnosť, že slovenská spoločnosť nezažila postupný proces industrializácie, ju pripravila aj o priamu skúsenosť, že bez vedy, bez vedeckých vynálezov by industriálnej spoločnosti jednoducho nebolo. Nebola konfrontovaná so skúsenosťou, že veda je neuveriteľne namáhavou prácou, ktorá nepozná koniec pracovného času, a ktorá si neraz vyžaduje absolútne osobné nasadenie. Slovenská spoločnosť dostala priemysel ako dar dovezený zvonku. A výsledky vedy spoznala vlastne len ako produkty, ktoré si možno bez námahy kúpiť na trhu. Nenaučila sa vážiť si vedeckú prácu, pretože sa jej dodnes zdá, že sa jedná o tovar, ktorý možno za peniaze jednoducho získať. Za všetkými dokonalými autami, počítačmi, mikrovlnkami, práčkami, ba i za jednoduchou žiarovkou nie je schopná vidieť tie tisíce „Edisonov“, ktorí často „egoisticky“ obetovali šťastie vlastných rodín, aby si ich bežný slovenský občan, bez najmenej úcty k práci, ktorá sa za nimi skrýva, nakoniec kúpil v obchode. Ale nerefektované chápanie vedy ako komodity viedlo i k presvedčeniu, že bez vedeckých pracovníkov sa možno nakoniec obísť. Veď výtvyry ich zahraničných kolegov si možno pri dostatku finančných prostriedkov možno bez komplikácií a obetí zadovážiť na trhu. Absencia úcty k vede ako náročnej práci, prítomná v slovenskej mentalite, totiž bola podporená navyše aj komunistickou kultúrnou a vednou politikou. Nemožno popierať, že komunistická totalita konštituovala kultúrne i vedné inštitúcie. Chápala ich však predovšetkým ako ideologický ornament, reklamný štít, ktorý mal navonok predstierať kultúrny a osvietený charakter režimu. Nielen násilné vnucovanie „vedeckého svetonázoru“ ako povinnú náhradu za náboženskú vieru vyvolalo odpor ľudí. Bola to i vnútorná rozporuplnosť (ak netreba povedať, že falošnosť a lstivosť) novej ideológie, ktorá sama mala evidentne religiózny charakter, pritom sa ale vydávala za výsledok vedeckého poznania, čo spôsobilo nedôveru aj u vzdelancov. Ba čo viac, zasiala do ich vlastných radov semeno vzájomnej podozrievavosti. Je známe, že komunistická moc vedela veľmi umne využívať intrigy, ktoré sama zaranžovala. Prírodovedci začali pohŕdať humanitnými vedcami ako slepými posluhovačmi nepresvedčivej, vnútorne rozporuplnej ideológie oficiálneho marxizmu zvaného „vedecký svetonázor“. Začali k nim pristupovať s predsudkom, že a priori musí ísť o oportúnnych a prázdnych scholastikov, neschopných akejkoľvek vecnej exaktnosti. Pohŕdanie ich však viedlo ešte ďalej: Osvojili si nedôveru voči abstraktnému uvažovaniu vôbec. Je pozoruhodné, že vo chvíli, keď monopol „vedeckého svetonázoru“ zmizol zo scény, sa práve v radoch slovenských „exaktných“ prírodovedcov rozšíril sklon k iracionalizmu a spiritualizmu. Ak to na jednej strane možno pokladať za pretrvávajúcu negatívnu reakciu na pseudoracionalizmus marxizmu, na strane druhej v prekvapivej a prírýchlej ochote vymeniť vedeckú skepsu za vieru v iracionalitu, možno tušiť mačací život pre Slovensko typickej spirituálnej religiozity. V druhom tábore – medzi spoločenskými vedcami – sa stratila úcta k prírodovedným kolegom práve v dôsledku ich neochoty abstraktne myslieť. Začali ich považovať za krátkozrakých praktikov, neschopných vidieť hlbšie súvislosti a robiť rozsiahlejšie zovšeobecnenia. Vo vnútri vedeckej komunity tak vznikla trhlna neúcty k vede ako celku, a to ešte viac znížovalo autoritu intelektuála v očiach verejnosti. Oficiálny kult vedeckého pracovníka ako Akademika jeho pozíciu len zhoršoval. Prehlboval totiž presvedčenie, že veda je len prázdny ideologický dekor. Ku kolektívne zdieľanej neúcte k vede pravdaže prispelo oveľa viac faktorov, než ktoré som uviedol. Bezспорu aj fakt, že prírýchla industrializácia si vynútila aj urýchľované vysokoškolské vzdelanie, ktorého rezultátom je tzv. prefabrikovaná, alebo ako hovoria niektorí slovenskí sociológovia „urýchľovaná“ inteligencia. Oddelenie vysokoškolskej výchovy a vedeckého výskumu, motivované pomýlenou utópiou prehĺbenia špecializácií, sa tiež podpísalo na diletantstve, nedovzdelanosti povojnových generácií slovenskej inteligencie. Izolácia od diania vo svete, politické znemožňovanie vedeckej komunikácie ešte viac prehĺbili jej vedecké a intelektuálne zaostávanie. A utvrzovali verejnú mienku v presvedčení, že niet dôvodov si vážiť vlastných vedcov, domácu vedu, pretože oveľa kvalitnejšie produkty zahraničných bádateľov si možno bez problémov kúpiť na trhu. Pochopenie, že spoločnosť bez vlastnej vedeckej reflexie sa rúti nielen do materiálnej, ale i duchovnej závislosti, že Slovensku bez vedy a výchovy k vede hrozí osud „banánových“ republík, nepreniklo do kolektívneho vedomia. Naďalej je ovládané krátkozrakým a úzko egocentrickým utilitarizmom. Každá záujmová skupinka myslí len na svoj egoistický záujem. Záujem celku sa považuje za abstraktnú frázu, takisto utilitárne využívanú rétorikou politikov. To je i jeden z dôvodov, prečo slovenská spoločnosť nie je ochotná investovať do školstva, do univerzitného zvlášť. Vedeckí pracovníci a vysokoškolskí učitelia sa stali jednou z najpauperizovanejších sociálnych skupín. Nielen občan a politik, ale i štát sekundujú pri jej celospoločenskom cynickom vykorisťovaní. Produkt práce vysokoškolského pedagóga – absolvent univerzitného štúdia povedzme ekonómie alebo práva – je na trhu práce oceňovaný mnohonásobne viac než je honorovaný jeho producent - učiteľ. Rozdiel medzi platom profesora a cenou, ktorú je trh práce ochotný zaplatiť za profesorov výrobok je nadhodnota, o ktorú je profesor okrádaný, ktorú si neprávom prisvojuje niekto iný – nech už je to vysokoškolský absolvent, alebo jeho nový zamestnávateľ, alebo obaja. Toto cynické vykorisťovanie sa odohráva celkom legálne, pri otvorenom sekundovaní štátu. Ba viac: Štát dohliada na to, aby voľná tvorba cien, nevyhnutná pre fungo-

vanie otvorenej spoločnosti, nebola zavedená do školstva. „Čierny Peter“ pokračujúcej inflácie zostáva v rukách učiteľov, lekárov či vedcov, držaných násilím v stave exploítovaných námezdnych síl. S tichou asistenciou štátu si ostatné sociálne skupiny na ich úkor vyrovnávajú inflačný schodok. Bez kvalifikovaných síl by nemohli podnikatelia nadobúdať zisk, ktorý nadobúdajú. Pri platení reálnej ceny za prácu učiteľov, by sa museli uskromniť s nižšími ziskami. A to už vôbec nehovorím o fakte, že je to práve univerzitný profesor, ktorý v rámci svojej pracovnej náplne – na rozdiel od svojho kolegu na voľnom trhu – dobrovoľne zasväčuje svojho žiaka do výrobných tajomstiev, dobrovoľne prezrádza svojmu študentovi najvzácnejšie odborné skúsenosti. Ktorý podnikateľ a producent by to robil za symbolickú odmenu ? A kto z nich by sa dobrovoľne a tak ľahkomyselne ohrozoval potencionálnym konkurentom na trhu ? Nestranný vonkajší pozorovateľ musí žasnúť nad ľahkomyselnosťou a krátkozrakošťou spoločnosti, ktorá tak málo myslí na budúcnosť, že neinvestuje do vzdelania mladých generácií. Že cynicky necháva žiť na hranici životného minima ich učiteľov a núti ich privyrábať si inými činnosťami, ktoré im znemožňujú skoncentrovať sa na samotnú výuku. Že tak trestuhodne odrádza najtalentovanejších mladých ľudí, aby išli v šlapajach svojich biednych profesorov a uprednostnili univerzitnú vedeckú kariéru pred podnikaním. Veď katastrofálne dôsledky v budúcnosti sú už teraz ľahko predvídateľné: Výchova mladých generácií sa logicky ocitne v rukách najmenej schopných. A slovenská spoločnosť, v nemilosrdnej svetovej tržnej súťaži, ktorej sa žiadna krajina závislá na priemyselnej výrobe nemôže vyhnúť, bude beznádejne upadať.

Prof. PhDr. Ján Bakoš, DrSc.

Prednáška odznela v cykle profesorských prednášok v Aule UK 21.2.2001